

Sosyal Teoride Yapı-Fail Meselesi Karşısında Roy Bhaskar'ın Eleştirel Gerçekçiliği*

Latif Karagöz

Öz: Bu makalede Roy Bhaskar'ın yapı-fail meselesine ilişkin eleştirel gerçekçi düşüncesinin imkan ve kısıtlılıkları incelenecektir. Bhaskar'ın yapı-fail meselesine dair gerçekçi perspektifi, bilim felsefesi tartışmalarından başlayıp sosyal teoriye uzanmaktadır. Bu yönüyle bilim felsefesinde benimsediği katmanlı gerçeklik düşüncesine dayanan Bhaskar, ontolojik tabakalaşma fikri ile başlayıp nedensel güçler teorisine devam eden ve belirimcilik tartışmalarıyla pekiştirilen naturalist bir sosyal teori inşa etmeye çalışmıştır. Bu kavramsal dizge sayesinde ilgili tartışma etrafındaki indirgemeci ve sentezci yaklaşımların dışında bir açıklama sunmuştur. Buna mukabil, bilhassa eleştirel gerçekçi geleceğin çağdaş temsilcilerinin bilişsel sınır bilim dolayısıyla getirdikleri eleştiriler, Bhaskar'ın naturalist perspektifinin sınırlılıklarını göstermiştir. Makalede bilişsel sınır bilim aracılığıyla getirilen eleştiriler ele alındıktan sonra hem Bhaskar'ın hem de ona yöneltilen eleştirilerin dayanakları tartışılmıştır. Nihayetinde, bu çalışma ile görünüşte çatışma halindeki yaklaşımlar arasındaki benzerliklere, bu benzerliklerin kaynaklarına ve bu yaklaşımların cevaplayamadıkları sorulara işaret edilmiştir. Söz konusu sorulardan hareketle yapı-fail meselesine ilişkin teorik çeşitliliğin eleştirel gerçekçiliğin kendi içinde bir genişlemeden ibaret kaldığı, mesele için paradigma düzeyinde bir çözüm üretilmediği iddia edilmiştir. Paradigmatik bir çözüm için insan doğası ve insani tekilliği/öznel tecrübeyi temel alan yeni teorik yönelimlerin zarureti vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yapı-fail meselesi, Roy Bhaskar, eleştirel gerçekçilik, naturalizm, belirimcilik

Abstract: This article examines the possibilities and limitations of Roy Bhaskar's critical realism on the problem of structure and agency. Bhaskar's realist perspective on the problem starts from discussions in the philosophy of science and extends to social theory. In this regard, Bhaskar, building upon the layered reality concept in the philosophy of science, attempted to construct a naturalistic social theory, starting with the concept of ontological stratification and continuing with the theory of causal powers, reinforced by discussions of emergentism. Through this conceptual framework, he offered an explanation beyond the reductionist and synthesisist approaches around the mentioned debate. On the other hand, the criticisms of Bhaskar's naturalistic perspective, especially by contemporary representatives of the critical realist tradition through cognitive neuroscience, have shown the limitations of Bhaskar's naturalistic view. The article discusses these criticisms and then lays out the grounds for both Bhaskar and his critics. Finally, the similarities between the seemingly conflicting approaches, the sources of these similarities, and the questions they fail to answer are addressed. In addition, it has been argued that the theoretical diversity on the structure-agency problem around these questions is merely an expansion within critical realism itself, and that a paradigmatic solution to the problem could not be produced. For a paradigmatic solution, it is argued that new theoretical considerations based on human nature and human singularity/subjective experience are essential.

Keywords: The structure-agency problem, Roy Bhaskar, critical realism, naturalism, emergentism.

* Bu makale, yazarın "Psikolojide insanın failliği meselesi: Rom Harré düşüncesi çerçevesinde bir değerlendirme" başlıklı doktora tezinin bir bölümünün genişletilmesiyle üretilmiştir.

@ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, latif.karagoz@medeniyet.edu.tr

https://orcid.org/0000-0002-1249-3346

DOI: 10.12658/M0739
insan & toplum, 2024; 14(3): 82-108
insanvetoplum.org

Başvuru: 25.09.2023
Revizyon: 12.03.2024
Kabul: 22.03.2024
Erken Baskı: 30.05.2024

Giriş

Çağdaş düşüncede yapı-fail meselesi olarak isimlendirilen tartışma alanı sosyal bilimlerin ve bilhassa sosyolojinin en merkezi dikotomilerinden birisi olarak kabul edilmektedir (Jenks, 2012; Guy, 2019). Yapı-fail meselesinin bir gerilime dönüşmesi esas itibarıyla sosyolojinin kurumsallaşma serüveniyle doğrudan irtibatlıdır. Sosyoloji, teşekkül sürecinde doğa bilimlerine eklenme çabası neticesinde *toplumsal düzenin yasalarını nesnel bir biçimde* ortaya koymaya dönük bir motivasyonla ortaya çıkmıştır. (Turner, Beeghley & Powers, 2013, s.56). Sosyolojide, toplumsal düzenin veya toplumsal gerçekliğin ancak bunların yasalarını keşfetmek suretiyle nesnel bir şekilde ele alınabileceği fikri, yapı-fail meselesinin öncelikle epistemolojik bir mesele biçiminde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte toplumsal gerçekliğin kim tarafından kurulduğu, sosyolojinin ve sosyal bilimlerin araştırma nesnesinin ne olacağı tartışmaları yapı-fail probleminin ontolojik cihetini oluşturmuştur (Guy, 2019, s. 26-27).

Alan Dawe (1970), sosyoloji tarihinde, *toplumsal sistem sosyolojisi* ve *toplumsal eylem sosyolojisi* olmak üzere iki ana yaklaşımın olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu yaklaşımlar, birey ve toplum ilişkisinin doğası hakkında farklı görüşlere sahiptir ve dolayısıyla toplumsal gerçekliğin nasıl anlaşılacağı konusunda keskin bir karşıtlık içindedir. Dawe'e göre yapı-fail meselesi bağlamında insan-toplum ilişkisine dair tartışmalar, esasında sanayi toplumuyla birlikte Batı düşüncesine ve Batılı toplumlara hakim olan varoluşsal gerilimin bir neticesidir. Bu gerilim, modern sanayi toplumunun insanı sınırlayan ve baskılayan özellikleri ile insanın kendi özgünlüğünü ve özerkliğini inşa etme çabası arasındaki çatışmayı vurgulamaktadır (Dawe, 1990). Bu itibarla, yapı-fail meselesi, sosyoloji yanında iktisat, psikoloji, antropoloji, siyaset bilimi ve edebiyat gibi birçok disiplinin mevzusu haline gelmiştir (Baert, 2006, s.15). Böylece yapı-fail meselesi, sosyal teoride bu tartışmaları kuşatan müstakil bir problem alanı haline gelmiştir. Bu problem, tarihsel bir anlatıdan daha fazlasıdır; çünkü bireyi kısıtlayan sistemlerle özgür ve özerk birey arasındaki gerilim, toplumsal düzeni oluşturma potansiyeline sahip bir gerçeklik ile nasıl başa çıkılacağına dair çağdaş bir tartışmanın parçasıdır.

Bu gerilimde, Bhaskar ve eleştirel gerçekçilik özellikle insanın ve toplumun ontolojik statüsüne dair teklifler ile indirgemecilik ve sentezcilik çatışmasına hapsolan yapı-fail probleminin çözümüne ilişkin önemli bir alternatif açıklama sunmuştur. Bunda, Bhaskar'ın 1970'lerden vefatına kadarki süreçte inşa etmeye çalıştığı gerçekçi bilim felsefesi ile yapı-fail meselesi arasında kurduğu irtibatın önemli etkisi olmuştur. Bhaskar'ın eleştirel gerçekçiliği, bahsi geçen nitelikleriyle çağdaşları karşısında alternatif bir mecra haline gelmiş, kendisinden sonraki eleştirel gerçekçi gelenekte yeni yönelimlerin oluşmasını sağlamıştır. Bu yönüyle yapı-fail meselesiyle sınırlı kalmak kaydıyla, Bhaskarcı eleştirel gerçekçiliğin tekliflerinin değerlendirilmesi bu

çalışmanın odağında yer almaktadır. Söz konusu değerlendirme Bhaskar'ın rakip açıklama modelleri karşısındaki açıklama gücünün ve sınırlılıklarının neler olduğu sorusu etrafında şekillenecektir.

Bu soru bağlamında üç aşamalı bir izlek oluşturulacaktır. Öncelikle, Bhaskar'ın çağdaşları karşısındaki açıklayıcı gücünün çerçevesi ve bunu temin eden teorik zemin serimlenecektir. Sonrasında, pragmatist/sosyal inşacı yaklaşımlar ve eleştirel gerçekçiliğin çağdaş temsilcilerinin Bhaskar'ın yapı-fail modeline ilişkin eleştirileri, bu eleştiriler karşısında Bhaskarcı modelin güçlü ve zayıf yönleri gösterilecektir. Bu noktada bilhassa eleştirel gerçekçiliğin son dönem temsilcilerinin bilişsel sinirbilimin imkanlarına başvurarak bilişsel sosyal teori ekseninde Bhaskarcı modele yönelik eleştirileri detaylandırılarak ele alınacaktır. Son olarak, Bhaskar'ın modelini aşarak eleştirel gerçekçiliği tahkim edilmiş bir natüralizme yaklaştırmayı amaçlayan eleştiriler Bhaskarcı modelle birlikte incelenecektir. Bu değerlendirmeler sonucunda söz konusu tenkitlerin eleştirel gerçekçilik içinde bir genişleme imkanı sunmasına rağmen, failliğin iki önemli unsuru olan insan doğası ve kendilik tecrübesi gündeme geldiğinde Bhaskarcı modelle özdeşleştikleri ve benzer sınırlılıklara sahip oldukları serimlenecektir. Böylelikle yapı-fail meselesinin çözümünde insan doğası ve kendilik tecrübesine ilişkin soruları tekrar gündeme getirecek farklı teorik modellerin gerekliliğine işaret edilecektir.

Sosyal Teoride Yapı-Fail Meselesi: Kısa Bir Giriş

Yapı-fail meselesinin özünü oluşturan birey ve toplum arasındaki irtibatın mahiyeti, Batı düşüncesinde yukarıda bahsi geçen dikotomiler arasında önemli bir yer edinmiştir. Nitekim yapı-fail tartışmalarına kaynak teşkil eden gündelik hayatta anlamın nerede, kim tarafından üretildiği ve nasıl açığa çıktığı gibi sorular, yapı-fail meselesini mikro-makro, öznelcilik-nesnelcilik ve birey-toplum gibi daha geniş ölçekli karşıtlıkların bir parçası haline getirmiştir (Barnes, 2003; Layder, 2006).

Sosyal teorideki bahsedilen dikotomilerle birlikte, Alan Dawe'in *iki sosyolojisi*, sosyal teorinin yapı merkezli ve fail merkezli olmak üzere adlandırılabilen *iki sosyal teorisi*ne dönüşmüştür. Bu iki ana kategori etrafında genel olarak yapısalcilik ve (yapısal) işlevselcilik yapı merkezli sosyal teorileri; fenomenoloji, sembolik etkileşimcilik ve etnometodoloji gibi ekoller ise fail merkezli sosyal teorileri temsil etmektedir (Baber, 1991)¹. Söz konusu ekoller vasıtasıyla sosyal teori alanı yapı-

1 Literatürde sembolik etkileşimcilik, fenomenoloji ve etnometodolojinin esas itibarıyla birey merkezli yaklaşımlar olmadığına, dolayısıyla bu yaklaşımların indirgemecilikle itham edilemeyeceğine yönelik argümanlar mevcuttur (Ör: Martin & Dennis, 2010). Ancak; bu çalışmada ilgili yaklaşımların fail merkezli olarak kabul edilme nedeni, bu yaklaşımların etkileşimci yönlerine rağmen ilgili meselede failin önceliği ve ontolojik üstünlüğüne yaptıkları vurgudur.

fail meselesine ilişkin uzlaşması mümkün olmayan yaklaşımların çatışma alanına dönüşmüştür. Bu çatışmalar toplumsal düzeni oluşturan yapı ve failin ontolojik statüleri ve bu statüye bağlı olarak birbirleri karşısındaki hiyerarşik konumlarının nasıl anlaşılacağı etrafında yoğunlaşmaktadır. Böylece yapı-fail meselesi birbirinden bağımsız düşünülmezsizin birinin diğerine üstünlüğünü ispatlamak için ortaya konmuş iki ontolojik unsur üzerine yapılan tartışmaların odağına yerleşmiştir.

Toplumsal gerçekliği, ifade edilen karşıtlıkları esas alarak çözümlenmeye çalışmanın onun unsurlarını anlamaya imkan vermediği ilgili literatürde vurgulanmıştır. Bu nedenle, yapı-fail meselesini bir dikotomi olarak kabul etmek ve sürekli olarak iki kutup arasında sıkışıp kalmak, soyut ve sonuçsuz bir krize dönüşmüştür (Martin & Dennis, 2010, s.14). Bu krizi aşmak için, 1970'lerden itibaren sosyal teori literatüründe toplumsal gerçekliğin anlaşılmasının yapı-fail dikotomisinin ötesine geçilmesine bağlı olduğu yönündeki görüşler öne çıkmaya başlamıştır.

Yapı-fail dikotomisini aşmaya dönük yaklaşımlar arasında Anthony Giddens ve Pierre Bourdieu'nun yaklaşımları ile Roy Bhaskar ile başlayıp devam eden eleştirel gerçekçilik öne çıkmaktadır. Bahsi geçen düşünürler, meselenin ontolojik cihetini öncelemeleri ve aynı zamanda pozitivist olmayan bir sosyal teori geliştirmeye çalışmaları bakımından benzer bir tutuma sahiptirler. Giddens ve Bourdieu yapı-fail meselesinin öznelcilik-nesnelcilik kutupları arasındaki gerilimin bir türevi olduğunu, bu iki kutbun indirgeyici bir şekilde diğerinin toplumun kuruluşundaki rolünü ihmal ettiğini savunmuşlardır. Onlara göre bu ihmalin giderilmesi, söz konusu dikotominin aşılmasıyla mümkündür (Giddens, 2016, Bourdieu & Wacquant, 2016). Giddens çözüm arayışında, yapılaşma (structuration) teorisiyle birlikte yapının ikiliği (duality of structure) kavramını ortaya koymuştur. Bu bağlamda o, toplumsal hayatın kuruluşunu, yapı ve failerin birbirini etkileyen bileşenler olarak görüldüğü sosyal pratiklere bağlamıştır (Giddens & Pierson, 1998). Böylece, yapı ve fail karşısında toplumsal pratiklere ontolojik bir üstünlük atfedilmiştir (Giddens, 1999). Diğer yandan Giddens'in yapılaşma teorisini bilgililik, ehliyet (2005, s. 498-499); sözel ve pratik bilinç (1984, s. 6-7) gibi failin rasyonel yetilerine ve rasyonel güçlerine karşılık gelen kavramlarla ikmal etmeye çalıştığı görülmektedir. Dolayısıyla onun yapı-fail meselesindeki indirgemeci tutumları bertaraf etme yönündeki iddiası, rasyonel yetileriyle belirleyici olan bir fail fikrinin öncelenmesiyle sonuçlanmıştır.

Pierre Bourdieu, yapı-fail meselesindeki dikotomileri aşmak ve meseleyi çözümlenmek amacıyla *habitus*, *sermaye* ve *alan* kavramları etrafında bir model oluşturmuştur. Bu modelde *habitus*, kişilerin toplumsallaşma sürecinde içinde buldukları koşulların içselleştirilmesi suretiyle belli eğilimlerin (dispositions) cisimleşmesine zemin teşkil eden durumları ifade etmektedir (Bourdieu, 2016).

Bourdieu, habitusun yapı ile ilişkisini *yapıların ürünü, pratiklerin üreticisi ve yapıların yeniden üreticisi* şeklinde ifade ederek yapı-fail arasındaki ilişkide habitusun dolayımılayıcı rolünü vurgulamıştır (Bourdieu & Passeron, 1990).

Bourdieu, habitusa zemin teşkil eden sermaye ve alan kavramları vasıtasıyla, yapı-fail meselesine uzanacak şekilde sosyal teori anlayışını daha da belirginleştirir. Ona göre sosyal hayat rekabete dayalı bir ilişkiler alanıdır. İnsanlar sosyal hayatta sahip oldukları kaynakları temsil eden sermayeler (ekonomik, kültürel, sosyal ve sembolik) sayesinde mücadele edebilirler (Bourdieu, 1986). Bu kavramsal şema içinde faillik; alan, sermaye ve habitus üçgeninde aşağıdan yukarı doğru yapılaşmış eğilimler olarak ortaya çıkmaktadır.

Sosyal teori literatüründe, Giddens yapı ve faili eklektik bir şekilde *birleştirdiği* (conflation) iddiasıyla eleştirilmiştir (Mouzelis, 2008). Zira toplumsal pratiklere ontolojik üstünlük atfetmek görünüşte geleneksel yapı-fail dikotomisinin aşılmasına yönelik bir merhale olsa bile yapı ve failin müstakil varlıkları sayesinde bir diğeri üzerindeki etkisini/etkililiğini (efficacy) ortadan kaldırmıştır (Archer, 2000). Diğer yandan Giddens'in toplumsal pratiklerin ontolojik statüsüne yaptığı vurgu, ontolojik düzeyde bir öneriye işaret etmesine rağmen, Giddens bu önerinin epistemolojik yönünü ihmal etmiştir. Bu eleştiriye göre Giddens yapı ve failin toplumsal pratikleri nasıl oluşturduğunu, diğer bir deyişle yapının ikiliğinin oluşum mekanizmalarını yeterince açıklayamamıştır (Bryant, 1992). Bourdieu ise faili habitus ve sermaye gibi yapısal unsurların hazmedicisi/içselleştiricisi olarak kurguladığı için eleştirilmiştir. Bu bağlamda Bourdieu'nun konumu yapısalcı düşünceye fail fikrinin entegre edilmesinden ibaret görülmüştür (Swartz, 2011, s.145). Giddens ve Bourdieu düşüncelerine yönelik eleştirilerden onların yaklaşımlarının yapı-fail dikotomisinin aşılmasından ziyade bu unsurlardan birinin lehine olacak biçimde yapı ve failin basit bir sentezinden ibaret kaldığı anlaşılmaktadır.

Bu tartışmalarda bahsi geçen dikotominin, sentezciliğin ötesine geçerek bütünsel bir şekilde çözümüne ilişkin önemli bir yaklaşım olarak eleştirel gerçekçilik öne çıkmıştır. Eleştirel gerçekçiliğin söz konusu tartışmaya en önemli katkısı, yapı ve failin müstakil ontolojik statülerinin olduğu, böylece bu unsurların birbiri üzerinde nedensel olarak etkin bir güce sahip olduklarını vurgulamasıdır. Bhaskar'ın çalışmalarında kaynağını bulan bu vurgu, eleştirel gerçekçilerin çağdaş temsilcileri vasıtasıyla çeşitli alanlara uzanacak şekilde işlenmiştir. Bhaskar, bu süreçte meseleyi bilim felsefesi tartışmalarının bir devamı ve bütünleyicisi olarak ele almış, aynı zamanda bilim felsefesindeki terminolojisini yapı-fail meselesinin çözümüne ilişkin bir kavramsal dizge şeklinde kullanarak gerçekçi perspektifini güçlendirmiştir. Böylece kendisinden sonraki gerçekçi teorisyenler için kavramsal bir izlek inşa etmiştir.

Bilim Felsefesinden Sosyal Teoriye Uzanan Bir Arayış: Roy Bhaskar'ın Eleştirel Gerçekçi Düşüncesi

Eleştirel gerçekçilik, 1970'lerin başında Rom Harré'nin çalışmalarıyla ilk nüveleri atılan aynı dönemde Roy Bhaskar'ın çalışmalarıyla genişleyen ve çeşitlenen bir geleneği ifade etmektedir. Bhaskar'ın Gerçekçi Bilim Teorisi (*A Realist Theory of Science*, 1975) ve Natüralizmin İmkanı (*The Possibility of Naturalism*, 1979) başlıklı eserleri onun eleştirel gerçekçilik projesinin kurucu metinleri olarak kabul edilmektedir.

Bhaskar eleştirel gerçekçiliğin ilk eserlerinden olan Gerçekçi Bilim Teorisi'nde, projesinin amacının sistematik bir gerçekçi bilim açıklaması geliştirmek ve böylece pozitivizme karşı kapsamlı bir alternatif üretmek olduğunu ifade etmektedir (Bhaskar, 2018). Diğer yandan Bhaskar, pozitivizme yönelik eleştirilerini başka bir indirgemeci pozisyon olarak kabul ettiği idealizmden ayırmaktadır. Bhaskar'ın ifade edilen tavrı, onun genel bilim felsefesinden başlamak üzere, sosyal bilimler felsefesi ve sosyal teorideki varsayımlarına sirayet etmiştir. Pozitivizm-idealizm eksenindeki bu eleştirileri Bhaskar'ı ve eleştirel gerçekçiliği Batı düşüncesinin önemli alternatif mecralarından biri haline getirmiştir (Sunar, 2012).

Bhaskar'a göre pozitivistde yetkin bir şekilde temsil edilen klasik ampirizmde, bilgi nesnelere atomik durumlardan oluşmaktadır. Bu durumlar olguları ortaya çıkarır; olgular arasındaki ilişkiler de bizde doğal bir zorunluluk izlenimini oluşturur. Böylece bilim, olgular veya bu olguların ilişkilerine verilen otomatik ya da davranışsal tepkilerin açıklanması olarak anlaşılır (Bhaskar, 2018, s. 27). Ona göre özellikle David Hume'un etkisinde şekillenen bu bilim felsefesi tasavvuru, insan bilgisini verili durumlar arasındaki bağlantılarla sınırlandırmıştır. Olgular arasındaki bağlantılar da nedensel yasaların yerini almıştır (Bhaskar, 2018, s.46-48). Diğer yandan Bhaskar, idealizmde bilimsel bilginin nesnelere *kurgulardan* ibaret olduğunu vurgular. Burada bilgi nesnelere insan ve insan eylemlerinden bağımsız olmaları düşünülemez. Bhaskar'a göre tarihsel formunu Kant'ın transandantal idealizminde bulan söz konusu perspektif için dünya, insan aklının ya da bu aklın somutlaşıp kurumsallaştığı bilimsel toplulukların bir *inşası* olarak kabul edilmektedir (Bhaskar, 2018, s. 26).

Bhaskar, pozitivist ve idealist bilim felsefelerine yönelik eleştirilerini transandantal gerçekçilik olarak isimlendirdiği ilk dönem felsefesindeki *geçişli* (transitive) ve *geçişsiz* (intranstive) bilgi nesnelere kavramlarına başvurarak temellendirmektedir. Geçişsiz bilgi nesnelere tecrübemize konu olmayan, bilimsel etkinliklerimizden bağımsız ve bu etkinliklere dair bilgimize göre değişmeyen bilgi nesnelere. Bu bağlamda geçişsiz bilgi nesnelere *yapılara* ve *mekanizmalara* işaret etmektedir (Bhaskar, 2018, s. 22). Geçişli bilgi nesnelere ise tecrübelerimize konu olan, bilimsel araştırmalarda araştırmacıların geçişsiz bilgi nesnelere açıklamak için kullandıkları kavram, teori

ve modelleri imlemektedir. Geçişli-geçişsiz bilgi nesnesi ayrımını genişleten Bhaskar, mekanizmalar, olaylar ve deneyimlerin oluşturduğu, ontolojik olarak birbirleriyle üst üste gelen ontolojik varlık katmanları fikrini ileri sürmüştür. Bu tasnife göre *ampirik* alan doğrudan ya da dolaylı olarak tecrübelerimize konu olmakta, *fili alan* (domain of actual) bizzat tecrübelerimize konu olmasa da olayların/durumların ortaya çıktığı alana karşılık gelmektedir. *Gerçeklik alanı* (domain of real) ise mekanizmaların yer aldığı en altta yatan alandır. Söz konusu tasnif, bilimsel çalışmanın yönünü olaylardan mekanizmalara, yani yüzeyden derindeki süreçlere yöneltmeye ilişkin bir teklif anlamına gelmektedir (Danermark, vd., 2018). Zira eleştirel gerçekçilere göre bilimizin nesnesi kıldığımız dünya, sadece olaylardan ya da olgulardan değil; bu olay ve olguları meydana getiren mekanizmalardan meydana gelmektedir (Bhaskar, 2018, s. 53).

Bhaskar, ifade edilen kavramsal şemaya dayanarak pozitivist ve idealist bilim felsefesi geleneklerini *ampirik gerçekçilik* olarak isimlendirmiştir. Bu isimlendirme doğrultusunda da ilgili geleneklerin sadece geçişli bilgi nesnelere esas almaları, geçişsiz nesnelere ihmal etmeleri nedeniyle ontolojik düzeyde *ampirik gerçeklik* katmanının ötesine geç(e)mediklerini ifade etmiştir. Bhaskar ontolojik soruların epistemolojik sorulara indirgenmesi şeklinde yorumladığı bu durumu epistemik yanılgı (epistemic fallacy) olarak adlandırmaktadır (Bhaskar, 2018, s. 14). Ona göre söz konusu yanılgıdan arındırılmış bir bilim, geçişli ve geçişsiz nesnelere aynı anda hesaba katarak “*dünyamızın olgularını yaratan doğanın, daimi ve sürekli aktif mekanizmalarının bilgisini üretmek*” şeklinde sunulan bir amaca hizmet etmelidir (Bhaskar, 2018, 53).

Bhaskar, genel bilim felsefesine ilişkin ifade edilen faraziyeleri *Natüralizmin İmkanı* adlı eseriyle birlikte sosyal bilimlere taşımıştır. Bu eserden başlayarak geliştirdiği sosyal bilimler projesi “*Toplum ne ölçüde doğayla aynı biçimde incelenir?*” sorusunda belirginleşmektedir (Bhaskar, 2017, s. 15). Bu soru Bhaskar’ın tabakalı gerçeklik fikrine dayanan natüralist sosyal bilim teklifinin de zeminini teşkil etmektedir. Bhaskar, sosyal bilimler için teklif ettiği natüralizmin indirgemeci bir yaklaşım olmadığını vurgulamaktadır. Ona göre bu teklif, doğa bilimlerinin ve sosyal bilimlerin inceleme nesnelere farklılaşmasına rağmen bu bilimler arasında bir yöntem birliği olduğu fikrine dayanmaktadır (Bhaskar, 2009). Yöntem birliği, gerçekliğin çok katmanlılığını esas alarak ampirik olandan gerçek olana doğru bir araştırma sürecine işaret etmektedir. Bu süreçte amaç, görünür fenomenleri meydana getiren üretici mekanizmaları keşfetmektir.

Bhaskar, bahsi geçen soruya ilişkin kendi yaklaşımını pozitivist ve hermenötik yaklaşımların eleştirisi üzerine bina etmektedir. Ona göre pozitivism gerçekliğin farklı katmanlarını ve gerçekliği oluşturan mekanizmaları ihmal etmiştir. Bu nedenle

pozitivizm, sosyal bilimler felsefesinde ve topluma ilişkin meselelerde açıklama gücünü tamamen yitirmektedir. Zira toplum kendiliğinden meydana gelen ya da deneysel bir ortamda yaratılmış kapalı bir sistemin ürünü değildir. Aksine toplum, Bhaskar'ın *açık sistem* olarak ifade ettiği, çok yönlü unsurların ve mekanizmaların karşılıklı bağımlılık esasına göre işlediği *tabakalaşmış* ve *beliriveren* (emergent) bir bütündür (Danermark, vd., 2018). Bhaskar'a göre hermenötik gelenek ise Kantçı bir idealizmi tevarüs ettirmek suretiyle sosyal bilim etkinliğini *kavramsal dolaylılıkla* sınırlandırmıştır. Bu da hermenötiğin yalnızca geçişli nesneyi esas almasına ve geçişsiz nesneyi ihmal etmesine neden olmuştur. Bu tavır, incelenen fenomenin kavramsal düzeyde belirmemiş niteliklerinin ve nedensel mekanizmalarının göz ardı edilmesine neden olmaktadır (Bhaskar, 2017, s. 92).

Söz konusu eleştirilerin ardından pozitivist ve idealist olmayan bir natüralizm vurgusuyla Bhaskar'ın sosyal bilim projesinin amacı ve içeriği belirginleşmektedir. Böylece Bhaskar, "*Toplum ne ölçüde doğayla aynı biçimde incelenebilir?*" sorusunu, toplumsal olanla doğal olan arasındaki katmanlı gerçeklik düzeylerine ve bu düzeyleri oluşturan nedensel mekanizmalara işaret ederek yanıtlamaya çalışmaktadır. Bu mekanizmaların keşfi ise metodolojik olarak *tikeldengelim* (abduction) ve *geri çıkarımsal* (retroduction) açıklama modelleriyle mümkün hale gelecektir (Danermark, vd., 2018; Blaikie & Priest, 2017).

Bhaskar doğa bilimleri ve sosyal bilimler arasındaki yöntemsel birliğe vurgu yapmakla birlikte, sosyal bilimlerin ve doğa bilimlerinin araştırma nesnelere arasındaki farkın altını çizmiştir. Bu sayede, araştırma nesnesi bakımından bir özdeşlik açığa çıkarabilecek ontolojik indirgemecilikten kaçınmıştır. Bu bağlamda Bhaskar sosyal bilimlerin bilgi nesnelere olan *sosyal yapıların* doğa bilimlerinin bilgi nesnelere olan *doğal yapılardan* üç temel niteliğiyle ayrıştığını ifade etmiştir. Eylem bağımlılık, kavram bağımlılık ve zaman-uzam bağımlılık şeklinde isimlendirdiği bu üç nitelik, sosyal bilimlerin nesnelere ilişkin ilişkisini ve tarihselliğini vurgulamaktadır. Diğer yandan nesnesiyle birlikte sosyal bilimlere de değer yüklü kılmaktadır (Bhaskar, 2017; Türk, 2012).

Sosyal bilimlere ilişkin bu tespitler etrafında Bhaskar iki önemli soruyu gündeme getirmiştir:

- Sosyal yapıların bahsi geçen bağımlılıkları kabul edildiğinde bu yapıların tarihselliği ve göreceliği açığa çıkmaktadır. Bu takdirde ifade edilen nitelikleriyle sosyal yapıların toplumun gerçek zeminini nasıl oluşturmaktadır?
- Sosyal yapı eğer eylem bağımlı ise yapı-fail meselesi indirgemecilik ve naif bir sentezciliğe hapsolmeden nasıl çözülebilir?

Bu iki soru, esasında Bhaskar'ın bilim felsefesindeki perspektifinin sosyal teori tartışmalarına taşınması anlamına gelmektedir. Bu itibarla Bhaskar, yapı-fail problemini, bilim felsefesi tartışmalarıyla sosyal teori tartışmaları arasında bir kesişim noktası şeklinde konumlandırarak çözmeye çalışmıştır.

Sentezciliğin Ötesinde: Bhaskar'ın Yapı-Fail Meselesinin Çözümüne Yönelik Önerileri

Roy Bhaskar, yapı-fail sorunu etrafındaki pozisyonunu Emile Durkheim, Max Weber ve Peter Berger'in yapı-fail modellerinin karşısında konumlandırmaktadır (Bhaskar, 1998a, s. XVI). Ona göre Durkheim'in modeli pozitivist-yapısalcılığın, Weber'in modeli iradeci-bireyciliğin ve son olarak Berger'in modeli naif bir sentezciliğin en belirgin temsilcileridir.²

Bhaskar, adı geçen modellerin yapı-fail meselesinde sınırlılıklarını aşmak için *Dönüştürücü Sosyal Eylem Modeli-DSEM* (Transformational Model of Social Activity) olarak isimlendirdiği bir model teklif etmektedir. Bu modelin en temel önermesi, fail ve yapının müstakil ontolojik gerçekliklerinin olduğudur. Bununla irtibatlı olarak sosyal yapı her zaman faillerden önce gelmektedir. İnsanların halihazırdaki eylemleri kendinden önceki sosyal yapının mevcudiyeti ile mümkündür. Dolayısıyla, sosyal yapının faillerin mevcut ve iradi eylemleriyle "yaratılması" mümkün değildir (Bhaskar, 2017). Söz konusu perspektif, yapının failin eylemlerinden tamamen bağımsız olduğu, hiçbir surette failin eylemlerinden etkilenmediği anlamına gelmemektedir. Zira Lewis'in (2000) ifade ettiği gibi yapıya "sosyal" sıfatını veren, bizzat failin eylemleriyle olan irtibatı ve failin eylemlerine bağımlılığıdır. Sosyal yapının eylem, kavram ve zaman-uzam bağımlı olarak nitelendirilmesi bu noktada somutlaşmaktadır. O halde faillerin geçmişten tevarüs ettikleri sosyal yapıyla ilişkisi, *yaratmak* değil, *tevarüs ettikleri ve yüzleştikleri haliyle onu yeniden üretmek ve dönüştürmektir* (Bhaskar, 2017). Dolayısıyla DSEM'de sosyal yapı, failin eylemlerinin zorunlu koşulu olmakla birlikte failin eylemlerine de bağımlıdır. Diğer yandan sosyal yapı, fail üzerinde yalnızca sınırlandırıcı değil, aynı zamanda imkan tanıyıcı bir etkiye de sahiptir (Bhaskar, 2017).³ Böylece Bhaskar'ın düşüncesinde, yapı ve fail farklı ontolojik statüleriyle birbirinin koşulu ve neticesi haline gelmektedir.

2 Bhaskar'ın bu modellere yönelik eleştirilerinin detayı için bkz. (Bhaskar, 2009, s. 84; 2017, s. 60).

3 Bhaskar ilk dönem çalışmalarında yapıya ilişkin bu tasavvurun, Giddens'in yapının ikiliği kavramıyla örtüştüğü şeklinde bir imada bulunsa da sonraki çalışmalarında bu benzerliğin bir özdeşlik olmadığına hatta iki kuramın yapı ve failin ontolojik statülerine yaptıkları vurgudaki ayrışmadan dolayı mahiyet itibarıyla farklı olduğuna işaret etmiştir (Bhaskar, 1998b; Bhaskar ve Hartwig, 2010). Bu vurgu onun Berger modeli ile olan farkını da göstermektedir.

Bhaskar bahsi geçen modeller ile arasındaki farkı açıklamanın ötesinde bu modeller karşısındaki açıklama gücünü de tahkim etmeye çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda o, yapı ve failin karşılıklı dönüştürücü gücünü Aristotelesçi nedensellik şemasına başvurarak görünür hale getirmiştir. Bu itibarla yapı-fail ve birey-toplum ilişkisini *maddi neden ve fail neden* kavramları etrafında açıklamıştır. Böylece Bhaskar'ın toplumun nesnel zeminin oluşturmaya çalıştığı natüralist sosyal bilim projesi de en belirgin formuna kavuşmaktadır. Bhaskar'a göre, her etkinlik *fail neden* (efficient cause) ve *maddi nedenden* (material cause) oluşmaktadır. Aynı zamanda fail neden, maddi nedeni önceden verili kabul etmektedir. Bhaskar'a göre toplumu maddi nedendir. Böylece toplum, insan eylemlerinin maddi zeminini oluşturarak insanların eylemleri üzerinde tayin edici olabilmektedir. Bu durumun kişi aleyhine bir *şeyleştirme* dönüşmemesi için kişiler de fail neden olarak kabul edilmiştir. Böylece fail neden olarak kişiler, sosyal yapıların ve toplumun yeniden üretiminde ve dönüştürülmesinde etkin kılınmıştır (Bhaskar, 2017, s. 64). Bu önermeler toplumun nesnellığının bir dizi bireysel eyleme bağlı olduğu; buna rağmen bu eylemlere indirgenemeyeceği iddiasını pekiştirmektedir. Ancak, ifade edilen bağlılığın neden bir indirgemeye dönüşmediği ve (Bhaskar'ın ısrarla vurguladığı) ontolojik ayrımın nasıl muhafaza edildiği soruları hala önemini korumaktadır.

Bhaskar başta olmak üzere, eleştirel gerçekçi gelenek söz konusu ontolojik ayrımı gerekçelendirmek için belirim/beliriverme (emergence) ve nedensel güçler kavramlarına başvurmaktadır (Bhaskar, 2017; Kaidesoja, 2015). Belirim bir şeyin, tözün, sistemin vb. varlığının, kendisi dışındaki şeylerin, sistemlerin veya tözlerin varlığına (indirgenmeksizin) bağlı olarak oluşması/meydana gelmesidir. Ayrıca, ilgili varlığın oluşmasında etkin olan diğer varlıklar, sahip oldukları nedensel güçler sayesinde aşağıdan yukarı doğru birbirlerinin oluşumuna etki etmektedir (Hartwig, 2007, s. 166). Bu bütünlük içinde her bir varlık kendisini oluşturan bir önceki varlığın nedensel gücü sayesinde belirivermekte, kendi gerçeklik alanında özgül güçlerini korumakta ve kendisinden sonraki gerçeklik katmanındaki varlığın belirivermesine de zemin teşkil etmektedir. Söz konusu teorik çerçeve, yapı-fail meselesi ekseninde birey-toplum ilişkisine uyarlandığında toplumun, bireysel düzlemde nörofizyolojik varlık alanından başlamak üzere yukarı doğru beliriveren bir sürece tabi olarak oluştuğu sonucu açığa çıkmaktadır.

Bu süreçte insan, beliriveren güçlere sahip bir biçimde yorumlanırken toplum da bu beliriveren güçler vasıtasıyla yeniden üretilen ve dönüştürülen yapılar, pratikler ve uzlaşımlar toplamı olarak kabul edilir (Bhaskar, 2017, s. 67). Bhaskar'ın *senkronik beliriveren güçler materyalizmi* (SBGM) olarak adlandırdığı bu sistemde, toplumun varlığı sosyal yapı ve pratiklere, uzlaşımlara ve benzeri unsurlara bağlıyken bu unsurların varlığı da insani faillığe bağlıdır. İnsani faillik zihnin nedensel ve beliriveren

bir gücü olarak yönelimselliğe tabidir. Yönelimsellik ise insan beyninin nörofizyolojik işlevi ve mekanizmalarına bağlı olarak belirivermektedir. Eş zamanlı işleyen bu süreç, nedensellik dizgesinin zemininde yer alan nörofizyolojik gerçeklik katmanından başlamak üzere *nedensel güçleri ile beliriveren* yeni katmanlar ve mekanizmalar oluşturmaktadır. Böylece sosyal yapılar, failerin yönelimsel eylemleri neticesinde beliriveren, bunun neticesinde elde ettiği nedensel güçler sayesinde toplumun yeniden üretimine ve dönüşümüne aracılık eden bir unsur biçiminde yorumlanmaktadır (Bhaskar, 2017).

Belirim sayesinde ortaya çıkan mekanizmalar, esasında Bhaskar'ın yapı-fail meselesindeki konumunu da güçlendirmektedir. Zira bu kavram sayesinde sosyal yapıların ve sosyal fenomenlerin onlara ilişkin bilgimize veya eylemlerimize indirgenmesinin önüne geçilmektedir (Zahle ve Kaidesoja, 2019, s.401). Diğer yandan Bhaskar, belirim kavramı vasıtasıyla genel bilim felsefesi tartışmalarında bir indirgeme problemi olarak değerlendirdiği epistemik yanlılığı önlemeye çalışmaktadır.

Yukarıda ifade edilen imkanlarının yanında, Bhaskar'ın yukarıda serimlenen kavramsal dizgesi ve çözüm önerileri hem eleştirel gerçeklik içinden hem de diğer ekoller tarafından çeşitli eleştirilere muhatap olmuştur. Çalışmanın bir sonraki bölümünde bu hususlar tartışılacaktır.

Bhaskar'a Yönelik Eleştiriler ve Bhaskarcı Açıklamanın Sınırları

Bahskar'a yönelik tenkitler, eleştiriler gerçekçilik geleneği içinden ve dışarıdan olmak üzere iki cepheden gelmektedir. Eleştirel gerçekçilik dışından gelen eleştirilerin odağında, sosyal yapının mahiyetine ilişkin itirazlar yer almaktadır. Bu bağlamda pragmatist/sosyal inşacı yaklaşımlar insani ve toplumsal fenomenlerin tamamının inşa edilen (constructed), dolayısıyla dil vasıtasıyla sınıflandırıcı (taxonomic) bir mahiyeti olduğunu ifade etmişlerdir. Bu itibarla yapı-fail meselesinde yapıya bireyin dışında müstakil bir varlık ve nedensellik atfetmenin makul olmadığını iddia ederek Bahaskar'ı eleştirmişlerdir (Harré ve Bhaskar, 2001).

Bhaskar'ın *DSEM*'deki tezi sosyal yapının bir kez oluştuktan sonra müstakil ontolojik bir varlık olarak nedensel güce sahip olduğu yönündedir. Nitekim sosyal yapıların doğrudan olmasa bile dolaylı olarak failerin eylemlerini etkilediğine, bu yönüyle failerin ve onların etkileşim alanlarını aşan bir nedensel etkiye sahip olduğuna ilişkin Bhaskarcı tezi destekleyen örnekler, inşacıların argümanlarını zayıflatmaktadır (Harré ve Bhaskar, 2001). Söz gelimi devlete vatandaşlık bağıyla tabi olan bir grup insanın; devletin eğitim, güvenlik, hukuk, sağlık gibi sistemleriyle ve bu sistemlere bağlı bürokratik kurumlarla karşılaştıkları durumlarda adı geçen kurumların, bireylerin üzerindeki etki alanı açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim

devlet, sağlık hizmetinden yararlanmak için randevu alma zorunluluğu, üniversiteye girebilmek için sınav zorunluluğu gibi uygulamalar yürürlüğe girdikten sonra faillerin eylemlerini sınırlandıran bir güce erişmektedir. Dolayısıyla devleti ve kurumları yalnızca *sınıflandırıcı ve inşa edilen* şekilde yorumlamak, bunların kendilerini inşa edenler/bireyler veya gruplar üzerindeki gücünü ve etkisini açıklamaya yetmemektedir.

Sosyal yapının nedenselliğinin mümkün olup olmadığına dair bu tartışma eleştirel gerçekçiler ve pragmatistler arasında devam etmektedir. Gerçekçiler, felsefi argümanlarına sadık kalarak katmanlı ontoloji ve belirimcilik fikirleri etrafında bir literatür inşa etmiş, pragmatistleri bu katmanlılığı yok saydıkları gerekçesiyle “düzleştirilmiş bir ontoloji”ye hapsolmakla itham etmişlerdir. Buna karşın pragmatist ilişkilciler, gerçekçilerin bilhassa sosyal yapının ontolojik statüsüne ve nedensel güçlerine yaptıkları vurguyu felsefi bir temellendirme ile sunmalarını sosyolojiyi felsefeye yaklaştırmak şeklinde yorumlamaktadır. Onlara göre, yapı-fail meselesini felsefi, hatta metafizik bir mülahazaya çevirmek yerine tamamen eyleme odaklanmak gerekmektedir (Demir, 2020, s. 156-157). Bu itiraz sosyal bilimlerdeki felsefesi ve sosyal teori bağlamında Bhaskar'ın başından beri karşı olduğu pozitivist ve bilhassa hermenötik geleneklerin tavırlarıyla örtüşmektedir. Zira Bhaskarcı modele göre hermenötikçiler, pozitivistler veya pragmatist ilişkilciler arasında ampirik gerçeklik alanının sınırında kalarak geçişsiz nesneyi ihmal etmişlerdir. Bu da pragmatist ilişkilcileri *epistemik yanılığa* düşürmektedir.

Yukarıda bahsi geçen Bhaskarcı tez, sosyal teorideki diğer sentezci ve birleşimci (conflationist) yaklaşımların açıklama zafiyetlerini de açığa çıkarmaktadır. Buna göre Bourdieu'da habitus dolayısıyla oluşan eğilimlerin, eylemleri/pratikleri nasıl ürettiği müphem kalmaktadır (Elder-Vass, 2010 s. 101). Aynı şekilde Giddens'ta, faile ait muhtelif bilinç unsularının birbirleriyle ilişkisinin nasıl kurulduğunun ve failin uzun vadeli yapısal etkenler karşısındaki konumunun belirsizliğine işaret edilmiştir (Archer, 2000). Bhaskar'ın Berger modeli olarak ifade ettiği sentezci yaklaşım da benzer *birleşimci* niteliği nedeniyle yapı ve fail arasındaki ilişkinin mahiyetini yeterince açıklayamamaktadır. Gerçekçi çerçevenin, yapı söz konusu olduğunda kendisine yönelik dışarıdan gelen eleştiriler karşısındaki açıklama gücü, faile ilişkin tartışmalarda da görülmektedir. Bhaskar'ın *senkronik beliriveren güçler materyalizmi* etrafındaki kurgusu, failin ontolojik statüsünün ve sosyal yapı ile olan ilişkisinin oluşumunu açıklarken bahsi geçen gelenekler karşısında daha güçlü görünmektedir.

Bhaskar'a yöneltilen ikinci kategorideki eleştiriler, eleştirel gerçekçiliğin son dönem temsilcileri tarafından natüralist yönelim içinde kurgulanarak ortaya konmuştur. Bu eleştiriler, eleştirel gerçekçi sosyal ontolojinin natüralizmin daha içkin bir parçası olması ve bunun için eleştirel gerçekçilik içindeki natüralist olmayan

unsurların reddedilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bu vurgunun temelinde natüralist bilim felsefesindeki ampirik araştırmalar için apriori temel sağlama iddiasındaki bilim felsefelerinin reddedilmesi yatmaktadır. Bununla bağlantılı biçimde, ontoloji bahsinde doğal olmayan varlıkların reddedilerek ontolojik sorularda hakem olarak ampirik araştırmaların esas alınması ilkesi benimsenmiştir (Kaidesoja, 2015, s. 11). Bu bağlamda bahsi geçen eleştirilerden ilki, Bhaskar'ın sosyal yapının nedenselliğini Aristotelesçi nedensellik şemasına dayanarak oluşturmasına yöneliktir. Öncelikle, sosyal yapı, Aristotelesçi terminolojiye dayanarak maddi neden olarak isimlendirildiğinde, bu durum sosyal yapının insan eylemlerinden ve kavramlarından tamamen bağımsız olmasını gerektirmektedir. Bhaskar'ın modelinde ise sosyal yapı eyleme, kavrama, zamana ve mekana bağımlılığı ile belirir. Bu itibarla sosyal yapının Aristotelesçi terminolojiye göre maddi neden olması mümkün değildir (Manicas, 2006; Akt., Kaidesoja, 2015). Her ne kadar Groff bu durumu tadil etmek için sosyal yapıların biçimsel neden (formal cause) olarak düşünülebileceğini teklif etse de Kaidesoja için bu teklif de makul değildir. Zira biçimsel neden, fail veya failler grubunun ortaya çıkacak nesne(ler)nin zihinlerindeki bilinçli formuna karşılık gelmektedir. Ancak sosyal yapı, kendisini üreten muhtelif mekanizmalar aracılığıyla faillerin niyetlenilmemiş eylemlerinin sonucu olarak da var olabilir. Bu manada sosyal yapı, amaçlı bir zihinsel formun bizzat karşılığı olarak belirmeyebilir. Yani bilinçli kararlar her zaman ve doğrudan eylemle sonuçlanmayabilir. Aksine bu kararlar eylemlerimizin “*dolaylı ve kısmi nedenleri*” olabilir (Elder-Vass, 2010, s. 95). Dolayısıyla Elder-Vass'a göre biçimsel neden kategorisi de Aristotelesçi dizge içinde sosyal yapıyı izah için yeterli değildir. Son olarak gaye neden (final cause) ise Aristotelesçi terminolojide maddeyi önceleyen bir durum olmasından dolayı teleolojik bir mahiyete sahiptir. Gaye nedenin bu niteliği nedeniyle natüralist bir sosyal teoride maddeyi önceleyen bir nedensellik dizgesinin kabul edilmesi zaten mümkün değildir.

Kaidesoja, ifade edilen şerhleriyle birlikte Bhaskarcı kısıtlılıkları aşmak amacıyla Mario Bunge'nin sosyal ontolojisine başvurur. Yazara göre Bunge'nin ontolojisi, belirimin yalnızca somut maddi sistemlere atfedilebileceğini ileri sürer. Sosyal yapılar ise, etkileşim halindeki insanlardan ve onların eserlerinden oluşan somut *sosyal sistemlerin* beliriveren özellikleri olarak kabul edilir (Kaidesoja, 2015, s. 140). Bu bağlamda sosyal ontolojinin merkezine yerleşen sosyal sistemler, tüm türlerin maddi iletişim ağlarına karşılık gelir. İnsani sosyal sistemler ise “insanlardan ve insanların iletişim kurmak için kullandıkları eserlerden/ürünlerden (artefacts) oluşan sistemler” olarak tanımlanmaktadır (Bunge, 1998, Akt. Kaidesoja, 2015, s.141). Bunge'nin tarifi Bhaskar'ın sosyal yapının eyleme bağlılığına ilişkin tezine benzese de Kaidesoja için bu benzerlik natüralist sosyal ontoloji için yeterli değildir. Zira Bhaskar'ın sosyal yapıya bilhassa kavram bağımlılığı vasıtasıyla müstakil bir ontolojik statü atfetmesi,

sosyal yapıyı soyut bir varlık alanına dönüştürmek anlamına gelmektedir; en azından bu riski barındırmaktadır. Dolayısıyla ona göre yapı-fail probleminde natüralizmin tahkim edilebilmesi için maddi olmayan unsurların tamamen sistemden çıkarılması gerekmektedir.

Sosyal yapının ontolojik statüsüne ilişkin *içeriden* gelen eleştiriler fail söz konusu olduğunda da açığa çıkmaktadır. Bu bağlamda Kaidesoja, zihnin oluşumuna kaynak teşkil eden *beliriveren güçlerin* tam olarak ne olduğu, bu güçlerin nörofizyolojik yapı ve süreçlerle irtibatının nasıl kurulacağı sorularının Bhaskar'ın modelinde cevapsız kaldığını iddia etmiştir. Diğer yandan, ona göre Bhaskar'ın açıklama modelinde beliriveren nedensel güçleriyle tanımlanan sosyal yapıların, bu güçlerin tezahürü olarak failerin zihinsel güçlerini nasıl oluşturduğu izah edilememektedir. Aynı zamanda, Bhaskar'ın modelinde maddi olmayan zihinsel güçlerin nasıl maddi etkiler üretebildiğinin yanıtı da yoktur (Kaidesoja, 2015, s.125-127). Benzer şekilde Sawyer (2005, s. 81), Bhaskar'ın nedensellik dizgesinde aşağıdan yukarıya doğru beliriveren nitelikler arasındaki ilişkiyi açıklayamadığını iddia etmektedir. Kaidesoja'ya (2015) göre SBGM de kendisine içkin olan apriori öncüller nedeniyle bahsi geçen problemlere çözüm üretememektedir. Bhaskar her ne kadar SBGM'de failin ontolojisini açık bir şekilde maddeye dayandırsa da (Bhaskar, 1982), görüşlerine başvuru yazarlara göre natüralizmin sınırlarını aşan bu öncüller izah edemedikleri oluşturmaktadır. Söz konusu problemleri natüralizmin imkanları içinde ve natüralizmi güçlendirerek aşmanın yolu, failin natüralizmin sınırları içinden yeniden tanımlanması olarak tarif edilmiştir. Bu bağlamda evrimsel biyoloji ve bilişsel sinirbilimin mevcut bulgularını temel alarak fail için bir ontolojik statü oluşturmaya çalışırlar.⁴ Elder-Vass'ın tezi, insani olguların ontolojik statüsünün, *zihinsel deneyimin öznelliği/kendilik metafiziği gibi konulara girmeksizin*, beynimizi oluşturan sinir ağlarıyla anlaşılabilirliğine dayanmaktadır (Elder-Vass, 2010). Teorik zemini John Searl'ün biyolojik doğalcılığına dayanan bu teze göre, sinir ağları ve bunlar arasındaki sinaptik bağlantıların deneyimlerimiz tarafından koşullanması ve yeniden yapılandırılmasıyla zihinsel durumlar *beliririr*. Dolayısıyla Elder-Vass'a göre "zihin durumları yalnızca beyne bağlı değil, deneyim dolayımıyla tüm vücuda bağlı bir şekilde ele alınır." (2010, s. 91). Böylece insanın nedensel eylem gücü biyolojik yapısından başlayıp beliriveren bir mahiyete bürünmekte, sosyal yapı ise zihnin belirerek bedenleşen (emergent and embodied) bir versiyonu olarak kabul edilmektedir (Elder-Vass, 2008).

4 Failin ontolojik statüsünün bilişsel sinirbilim vasıtasıyla kurulmasına dönük bu çaba, kaynağını bilhassa 1980'lerde yükselişe geçen bilişsel sosyal teori tartışmalarında bulmaktadır. Bilişsel sosyal teorinin kapsamı ve temel tartışmaları için bkz. Turner, 2007.

Esasında Kaidesoja (2015), Elder-Vass'ın teklifini daha ileri bir seviyeye taşımıştır. Ona göre zihin, insana ilişkin ampirik içeriği oluşturulabilecek ve ontolojinin zemini olacak şekilde evrimsel antropolojinin verilerini de esas alarak kültürle birlikte evrimleşen bir mahiyeti haizdir. Bu manada zihin ve zihnin bir unsuru olarak biliş, toplumsal/kültürel bir süreç olarak belirivermektedir. Dolayısıyla modern zihin biyolojik ve kültürel evrimin ortak bir ürünüdür. Kaidesoja zihni, bilişsel sinirbilim literatüründeki tartışmaların bir sentezi olarak *bedenleşen* (embodied), bedenleşmesiyle birlikte beden-çevre etkileşiminde insanların katıldıkları eylem ve eylem sistemlerinde *konumlanan* (situated) ve böylece maddi ve çevresel yapılar arasındaki koordinasyona bağlı biçimde *dağıtılmış/dağıtık* (distributed) olarak yorumlamıştır. Bu tarifte çevresel yapıların bir unsuru olarak kültür, “çeşitli türlerdeki sembolik temsillerin işlenerek somutlaşması” şeklinde kabul edilmektedir. Dolayısıyla, kültür ve bilişin materyalist terimlerle tarif edilmesi, faillik tasavvurunu *beliriveren materyalist bir ontoloji* ile de uyumlu hale getirmektedir (Kaidesoja, 2015, s. 170-171). Kaidesoja'ya göre bu yaklaşım sosyal yapının ontolojik statüsünü kurmak için kullanılan Bunge'nin materyalist sosyal sistem tasavvuruyla bütünleşmiş, böylece yapı-fail arasındaki ilişkinin apriori ön kabullere dayanmaksızın kurulması mümkün hale gelmiştir.

Bu tartışmaların akabinde Bhaskar'ın yapı-fail meselesindeki çerçevesinin gerçekçiliğinin dışındaki yaklaşımlar karşısında daha açıklayıcı ve kapsayıcı olduğu söylenebilir. Buna mukabil, Bhaskarcı çerçevenin içeriden gelen eleştiriler karşısında açıklama zafiyeti gösterdiği görülmektedir. Bahsi geçen imkan ve kısıtlılıklarla birlikte, bilhassa failliğin mahiyetine ilişkin teorik kabulleri bağlamında, Bhaskar'ın ve diğer gerçekçilerin faraziyelerinin sınanabileceği bazı hususlar ortaya çıkmaktadır.

Yeni Sorular ve Sorun Alanları

Bhaskar ve ona yönelik eleştiriler faillige ilişkin tasavvurlarındaki teorik aidiyetler cihetinden sınanabilir. İnsanın failliği söz konusu olduğunda bir faillik tasavvurunun insan doğası anlayışı, bu anlayışla bağlantılı olarak öznel deneyimin/kendiliğin oluşumu ve insanın doğa, kültür ve toplumla irtibatı olmak üzere üç boyutlu bir bütünden oluştuğu söylenebilir (Doğan, 2019)⁵. Bu boyutlar dikkate alındığında Bhaskar'ın yapı-fail meselesindeki konumu ve diğer geleneklere yönelik eleştiri ve tekliflerinin üçüncü boyutta, yani fail ve onu kuşatan sosyal yapı ile ilişkisi etrafında belirginleştiği görülmektedir. Bhaskar yapı-fail meselesinde yapıya ve faile nedensel

5 İnsanın failliği ve yapı-fail ilişkisine dair çok boyutlu bütünlük çabalarını içeren diğer tartışmalar için bkz. Mouzelis, 2008.

güçleriyle beliriveren müstakil ontolojik statüler atfederek bu unsurları karşılıklı konumlandırmıştır. Böylece Bhaskar'ın, ifade edilen ontolojik ayrışmadan başlamak üzere bu iki unsur arasındaki ilişkiyi diğer yaklaşımlar karşısında daha bütüncül bir şekilde ortaya koyduğu görülmektedir. Buna mukabil faillik tasavvurunun insan doğası ve öznel deneyim boyutları gündeme geldiğinde, çatışma halinde görünen yaklaşımlar arasındaki benzerlikler, hatta özdeşlikler açığa çıkmaktadır.

İnsan doğası söz konusu olduğunda insanın canlılığının evrimsel sürecin sonucunda ortaya çıktığı, insanın da bu dizgenin bir türevi olarak biyo/nörofizyolojik zeminden hareketle anlaşılabilmesi faraziyesi, adı geçen tüm yaklaşımlar için bir aksiyom mahiyetindedir. Bu ortak zeminde ortaya çıkan farklılık ise ontolojik düzeyde bilimin nesnesinin ne/nerede olduğu; aynı zamanda özgürlük, yönelimsellik (intentionality) gibi fenomenlerin nasıl açıklanacağına ilişkindir. İnsanı anlamaya dönük olarak bilimin nesnesinin ne/nerede olduğu sorusu bir ihtilaf yaratırken, neyin bilinebileceği, yani bilimin nesnesinin sınırının nereye kadar çekilebileceği/götürülebileceği mevzubahis olduğunda ise açık ya da örtük bir mutabakat ortaya çıkmaktadır. Söz konusu mutabakat Kant'ın transandantal felsefesinde zeminini bulan ve buradan itibaren süregelen gelişmelerin akabinde modern bilimler için bilinebilir olanla olmayan arasındaki sınıra ilişkin ilkelere dayanmaktadır. Kant'ın projesi en genel anlamıyla, ancak uzay ve zaman dolayımıyla idrake sunulabilen şeylerin bilinebileceği ilkesinden hareketle insan bilgisine ve dolayısıyla bilimsel faaliyete sınır çizmektedir (Gözkan, 2020). Buna göre Kant'ın projesi, klasik felsefe ve bilimin modern bilimin yoluna sokulması olarak düşünülebilir (Çitil, 2021, s.39). Böylece Bhaskar'ın kendisini karşılarında konumlandığı geleneklerle arasındaki fark, Kantçı ortak bir epistemolojiden beslenen geleneklerin, bu epistemoloji içindeki ontolojik farklılaşması olarak okunabilir. Bu durum, insani failliğin ilk bileşeni olan insan doğası varsayımının da zeminini teşkil etmektedir. Bhaskar'ın diğer geleneklere yönelik düzleştirilmiş ontolojiye sahip oldukları veya bilimi yalnızca ampirik gerçeklikle sınırlandırdıkları şeklinde eleştirileri bu bağlamda değerlendirildiğinde, onun çabasının da Kantçı epistemolojinin sınırları içinde kalmakla beraber sınırları en fazla fiziğin/nörofizyolojinin sınırlarına kadar uzanabilen bir derinleşme çabası şeklinde okunabilir. Böylece Bhaskar'ın geçişsiz nesne alanının sınırı gerek bireysel gerekse toplumsal düzeydeki mekanizmaların başlangıç noktası, zorunlu olarak fiziksel olanla tayin edilmiş durumdadır.

İnsan doğası varsayımına ilişkin bahsi geçen örtüşme, insanın öznel deneyiminin/kendilik tecrübesinin açıklanması söz konusu olduğunda da açığa çıkmaktadır. Çağdaş zihin felsefesi ve bilişsel bilimler literatüründe *zor sorun* (hard question) olarak da ifade edilen kendilik meselesi, "herhangi bir fiziksel sistemin herhangi

bir öznel ve niteliksel deneyimi nasıl oluşturabileceği” sorusuyla somutlaşmaktadır (Revonsuo, 2010, s. 87). İlgili sorun, bütünün doğrudan onu oluşturan parçalara indirgenmesi hatasına (mereological fallacy) düşmemek için, zihin felsefesi ve bilişsel bilimlerde olduğu gibi Bhaskarcı gerçekçilikte de *belirimci* bir perspektifle çözümlenmeye çalışılmıştır. Buna göre öznel tecrübenin nörofizyolojik yapıdan başlamak üzere beliriveren güçler hiyerarşisi içinde olduğu savunulmaktadır. Bu faraziyeler eleyici materyalizm gibi katı indirgemeci pozisyonlar karşısında daha açıklayıcı görünmektedir. Ancak bazı sorularla yüzleştğinde açıklama zafiyeti göstermektedir. Söz gelimi, maddi unsurlardan başlayıp maddi olmayan unsurların oluşumuna doğru ilerlediği varsayılan bu belirimci dizgede, *öznel tecrübenin hangi aşamada, nasıl açığa çıktığı; bu sürece aracılık eden her bir maddi unsurun bizatihi kendi varlığının mahiyetinin nasıl açıklanacağı, bu maddi unsurların, öznel tecrübeyi açığa çıkaran nedensel güçlerinin sürekli olarak var olmasının nasıl garanti edilebileceği* gibi sorular natüralistler için önemli izah gedikleri oluşturmaktadır. Bu noktada Bhaskar başta olmak üzere adı geçen isimlerin natüralizmin temel apriori ilkelerinin sınırında kalma prensibine riayet ederek belirimciliği tahkim etmeye çalıştıklarını söylemek mümkündür. Bhaskar’ın (1982) beliriveren güçlerin taşıyıcısı olarak eğer bir töz gerekecekse bunun *maddeden başka bir şey olamayacağı* tezinin veya Elder-Vass’ın (2010) insani olguların ontolojik statüsünün, *zihinsel deneyimin öznelliği/kendilik metafiziği gibi konulara girmeksizin* beynimizi oluşturan sinir ağlarıyla anlaşılabilmesine ilişkin tezinin bağlamı da böylece açığa çıkmaktadır.

Benzer durum Kaidesoja’nın natüralizmi tahkim etmek için bilişsel sinirbilime dayanarak kurduğu argümanlarda da görülmektedir. Ona göre Bhaskar’ın natüralist perspektifi, dayandığı apriori ilkeler nedeniyle zihni varlığı gayri maddi olarak tasavvur ettiği için, zihinsel güçlerin maddi etkileri nasıl ürettiğini veya bu güçlerin bizatihi kendisinin maddeden nasıl ortaya çıktığını açıklayamaz. Yukarıda ifade edildiği gibi ona göre bu eksikliği bertaraf etmenin en temel yolu evrimsel biyoloji ve bilişsel sinirbilim ekseninde zihni de maddi bir unsur olarak tanımlamaktan geçmektedir (Kaidesoja, 2015, s. 127). Kaidesoja’nın ve bilişsel sosyal teoriyi esas alan yaklaşımların bu bağlamdaki argümanları yukarıdaki sorularla sınıandığında, zihnin ve kültürün maddi unsurlar olduğu şeklindeki kabulün, bu teorisyenlerin iddia ettikleri gibi ampirik çalışmalardan elde edilip kesinliği ispatlanan önermeler olmadıkları açığa çıkmaktadır. İfade edilen önermeleri destekleyen bulgular olmakla birlikte, bu bulgular yukarıdaki sorular ekseninde sınıandığında, bunların öznel deneyimle başlayıp faillığe uzanan dizgedeki olgu ve durumları açıklamak için yeterli olmadığı görülmektedir. Elder-Vass (2010, s.91) bu durumu beynin yapısına ve işleyişine zemin teşkil eden sinir ağlarının tam olarak keşfedilememesine bağlamaktadır. Ancak bu tespitin kendisi bile eleştirel gerçekçilerin kendilerini konumlandıkları natüralist

çerçevenin dışına taşan apriori kabuller barındırmaktadır. Zira sinir ağları ve işlevleri keşfedildiğinde söz konusu açıklamanın tam manasıyla yapılacağı iddiası, bu haliyle bir inanç ifadesinin ötesine geçmemektedir. Bu inanç, Bhaskar'ın ve bilhassa yeni nesil eleştirel gerçekçilerin natüralist bilim anlayışını aşındırdığı için hedefledikleri güçlendirilmiş natüralist perspektif ile çelişmektedir.

Beynin yapısı ve işleyişine dair bu belirsizliğe rağmen faillğe, oradan da sosyal yapıya uzandığı ifade edilen belirimci açıklama çerçevesi nedensellik tartışmaları açısından da bir problem alanı ortaya çıkarmaktadır. Beyin ve beynin işleyişindeki belirsizliğin keşfe ve yeni teorilere açık olması hem beyne ilişkin açıklamaları hem de buradan hareketle kurulacak nedensellik açıklamalarını olumsal (contingent) hale getirmektedir. Aynı zamanda bu perspektifin insan varsayımı bakımından kendisini isnat ettiği evrimsel süreç, tarihsel birikimi ve mevcut yönü bakımından olumsal olması hasebiyle, bu sürece dayanarak üretilecek nedensellik açıklamaları da olumsal bir forma bürünecektir. Dolayısıyla faillik düzeyinde veya yapı-fail arasındaki ilişki düzeyinde bir durumun veya olgunun nedenine ilişkin bir soruşturmada, nedensellik dizgesinin bir önceki aşamadaki beliriveren gerçeklik katmanına döndüğü düşünüldüğünde, her bir katmanın olumsal karakteri beklenen açıklamanın elde edilmesini imkansız kılacaktır. Her bir açıklamanın geriye doğru yeni bir açıklama talebini barındırdığı, nihayetinde gerçekliğin nesnel/maddi ve nihai açıklayıcı zemini olarak vazedilen beyin ve beynin işleyişine gelindiğinde bu katmanın da -bilhassa yukarıda ortaya konan sorular cihetinden- belirsizlikle malul olduğu görülecektir. Dolayısıyla açıklayıcı olması beklenenin (explanans) bizatihi kendisinin açıklamaya muhtaç olduğu (explanandum) bir açıklama döngüsellği nedeniyle, naturalizmin indirgemeci veya Bhaskar'ın da temsil ettiği belirimci versiyonlarının öngördüğü haliyle bir nihai açıklamanın mümkün olmadığı görülmektedir.⁶

Nihayetinde, failin ontolojik statüsünden başlamak üzere sosyal yapıyı ve yapı-fail arasındaki nedensellik dizgesini açıklamaya dönük natüralist çerçeveye kaynaklık teşkil eden ilk öncüllerin, natüralistlerin iddia ettikleri gibi ampirik çalışmaların sonuçlarından elde edilmedikleri görülmektedir. Bu öncüllerin, daha

6 Bilişsel sinir bilim etrafındaki çalışmalar sosyoloji ve sosyal teoride güncel tekliflerle genişlemektedir. Bu tekliflerde yapı-fail meselesi başta olmak üzere sosyoloji ve sosyal teorinin meselelerinin veya araştırma nesnelerinin sadece sosyolojinin müktesebatıyla kavranamayacağına, dolayısıyla bilişsel sinirbilimle ilişki kurmanın zaruretine işaret edilmektedir. Diğer yandan, sosyoloji ve sosyal teorinin geleceğinin bilişsel sinir bilimle irtibat kurularak şekillenmesinin zarureti vurgulanmaktadır (ifade edilen tekliflerin güncel örnekleri için bkz. Öğütle (2022) ve Strydom (2024). Söz konusu çalışmalarda bilhassa yapı ve failin ontolojik statülerinin sinirbilim ekseninde kurulması mevcut literatür açısından bir genişleme anlamına gelse de kendilik tecrübesi ve nedensellik bağlamında ortaya konan sorular gündeme geldiğinde bu tekliflerin sınırlılıkları da görünür hale gelmektedir.

ziyade natüralistlerin tabi oldukları metafizik ilkeler doğrultusundaki apriori kabuller olduğu açığa çıkmaktadır. Böylece Kaidesoja gibi çağdaş natüralistlerin Bhaskar'a yönelttikleri apriori önermelerden hareketle sosyal teorisini inşa ettiğine yönelik eleştiriler kendileri için de geçerli hale gelmektedir. Sonuç olarak yapı-fail ilişkisinin kurgulandığı teorik ve bilimsel şartları aşan sorular gündeme geldiğinde Bhaskar'ın ve diğer natüralistlerin özdeşleştiği problem alanlarının ortaya çıktığı görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada İngiliz filozof ve sosyal teorisyen Roy Bhaskar'ın yapı-fail meselesinin çözümüne ilişkin eleştiri ve teklifleri değerlendirilmiştir. Bhaskar'ın genel bilim felsefesinden başlamak üzere yapı-fail meselesine uzanan tartışmalarda önerdiği kavramsal çerçeve, indirgemeci yaklaşımların ilgili meseleye ilişkin açıklama zafiyetlerini daha belirgin hale getirmiştir.

Bhaskar'ın belirimcilik ve nedensel güçler kavramlarını merkeze alarak gerçekliğin katmanlı niteliğine yaptığı vurgu, sentezci açıklama modellerinin sınırlılıklarını açığa çıkarmıştır. Bhaskar'ın bu tartışmalardaki açıklama çerçevesi eleştirel gerçekçiliğin nedensel güçler teorisi ile belirimci perspektifi bir araya getirmesiyle güçlenmiştir. Onun nedensel güçler teorisi bağlamında Aristoteles ve Kant ile kurmaya çalıştığı irtibat bilhassa eleştirel gerçekçiliğin çağdaş temsilcileri tarafından ampirik bulgulardan elde edilmeksizin apriori ilkelere dayandığı, bu nedenle de natüralizmin bilimsel sınırlarını aşındırdığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bahse konu eleştiriler, naturalizmin sınırları içinden bakıldığında makul görünmekle birlikte, hem Bhaskar'ın hem de adı geçen eleştirel gerçekçilerin teorik çerçevelerini sınayan soru ve sorunlar gündeme geldiğinde genel olarak natüralizmin izah gediklerini açığa çıkarmaktadır. Bu bağlamda yapı-fail meselesinin mahiyetine ilişkin yeni tartışma mecraları oluşturacak şu üç hususun özellikle altı çizilmesi yerinde olacaktır:

Öncelikle, yapı-fail meselesinin indirgemeci ve sentezci ekoller arasında salınan bir dikotomi halini alması, metnin girişinde de ifade edildiği gibi, Batı düşüncesinde bilim devriminden başlayarak süregelen bilimsel bilgiye ve faaliyete sınır çizme çabalarının neticesidir. Bilhassa Kant'ın "ikinci kopernik devrimi" olarak da isimlendirilen müdahalesi bilimin ve bilimsel bilginin epistemik cihetini tayin eden önemli bir kırılmayı temsil eder. Bu sürecin bir devamı olarak yapı-fail meselesine ilişkin indirgeme, sentezleme ve aşma teşebbüslerini temsil eden ve çatıştığı varsayılan yaklaşımları esasında aynı bilim paradigması içindeki çeşitlenmeler olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim bu meseleye ilişkin *nedensel güçler* ve *belirimcilik* tartışmaları ekseninde gündeme gelen soruların, söz konusu bilimsel çerçevenin izah boşluklarını açığa çıkardığı görülmüştür. Sonuç olarak bilhassa bu

iki kavram etrafında, yapı-fail tartışmasına müdahil olabilecek, farklı metafizik ilkeleri benimseyen düşünce geleneklerinin imkanları ve teklifleri sınamaya açık hale gelmektedir.

İkinci olarak, bilişsel sosyal teori kapsamındaki çalışmaların sosyal teorinin pek çok meselesiyle birlikte yapı-fail meselesini de kapsayacak şekilde genişlediği görülmektedir. Bu genişlemenin sinirbilimin ampirik alanda giderek artan gücü hesaba katıldığında daha da ilerleyeceği öngörülebilir. Ancak belirimci yaklaşımlar, mensup oldukları bilim paradigmasının apriori ilkeleri uyarınca insan doğasını ve bilhassa öznel tecrübeyi fiziksel ve fizyolojik gerçekliğin nihai açıklama seviyesi olarak kabul edildiği bir zeminden hareketle yorumlamaktadır. Nedensellik tartışması etrafında gündeme gelen sorular birlikte düşünüldüğünde bu durumun belirimci yaklaşımlar için de indirgemecilikle sonuçlandığı söylenebilir. Son olarak, tam da bu noktada, sinirbilimin bahse konu genişlemesinin, bir kuşatmaya veya indirgemeye dönüşmemesi için nedensellik meselesi başta olmak üzere kendilik metafiziğine ilişkin soruların gündemde tutulması önem arz etmektedir. Şurası açıktır ki mevcut açıklama modellerinin Kant'ın metafiziksel dizgesiyle sınırlandırılmış çerçevesi, bu modellerin sinirbilim perspektifinin dışına çıkma ihtimalini zorlaştırmaktadır. Söz konusu sınır içinde kalındığında ise nedensellik meselesinde bir döngüsellik yanılgısı, insan doğası ve tekillik tecrübesi söz konusu olduğunda ise bu yanılgıya bağlı olarak bir daralma ve indirgeme açığı çıkmaktadır.

Çalışmanın sonunda, yapı-fail meselesinin tarihsel olarak çeşitli dikotomilerin dışına çıkamayışının ve bu dikotomilerin dışındaki çözüm önerilerinin zaaf ve sınırlılıklarının nedenlerinin ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Bu husus tartışmanın seyri açısından önemlidir, zira buradan hareketle yapı-fail meselesi başta olmak üzere, sosyal adalet, otorite, toplumsal ve kültürel değişim gibi sosyal teorinin mühim meselelerine ilişkin daha bütüncül bir çözümün yeni ve/veya alternatif bir insan doğası fikrinden hareketle inşa edilebileceği düşünülmektedir. Öyleyse, insan doğası ve bununla irtibatlı meselelerin nasıl anlaşılacağına ilişkin fiziksel-fizyolojik gerçeklik katmanını aşan bir başlangıç noktası fikrini temellendirecek makul/rasyonel tekliflerin zarureti ortaya çıkmaktadır. Söz konusu teklifler sayesinde, sosyal teorinin ve sosyal bilimlerin muhtelif meselelerine dair mevcut bilim paradigması içindeki yatay genişlemenin ötesine geçmek mümkün hale gelecektir.

Roy Bhaskar's Critical Realism in the Face of the Structure-Agency Problem in Social Theory

Latif Karagöz

This study aims to evaluate Bhaskar's critical realism regarding his perspective on the structure-agency problem. This evaluation is centered on Bhaskar's explanatory power and limitations *vis-à-vis* rival explanatory models.

Bhaskar proposed the transformational model of social activity (TMSA). The fundamental premise of this model is that agency and structure have independent ontological realities. According to this model, the social structure always precedes agents. People's current actions are possible through the existence of the preceding social structure. Therefore, the social structure can't be created by the current and voluntary actions of agents (Bhaskar, 2017 [1998]). However, the social structure is changed, transformed, and reproduced based on the actions of the agent.

In Bhaskar's thought, structure and agent thus become the antecedents and consequences of each other through their different ontological statuses. Drawing on the Aristotelian framework of causality, Bhaskar makes visible the mutually transformative powers of structure and agency. In this respect, he explained the structure-agency and individual-society relationships around the concepts of material cause and efficient cause, of which every activity is composed.

According to Bhaskar (2017 [1998], p. 67), the efficient cause takes the material cause as given in advance. In this regard, society is the material cause. Thus, society can be decisive in people's actions because it is the material basis of human action.

@ Asst. Prof., İstanbul Medeniyet University, latif.karagoz@medeniyet.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0002-1249-3346>

DOI: 10.12658/M0739
insan & toplum, 2024; 14(3): 82-108
insanvetoplum.org

Received: 25.09.2023
Revised: 12.03.2024
Accepted: 22.03.2024
Online First: 30.05.2024

Additionally, individuals are accepted as efficient causes. In turn, people are interpreted as possessing emergent powers. In this system, which Bhaskar (2017 [1998]) called synchronic emergent powers materialism (SEPM), the existence of society depends on social structures and practices, conventions, and similar elements, while the existence of these elements depends on human agency. Human agency is subject to intentionality as the causal and emergent power of the mind. Intentionality, however, emerges depending on the neurophysiological functioning and mechanisms of the human brain. This simultaneous process creates new layers and mechanisms that emerge with their causal powers, starting from the neurophysiological layer of reality based on the sequence of causality. Thus, social structure is interpreted as an element that emerges as a result of agents' orientational actions.

Bhaskar's arguments on the structure-agency problem have explanatory power in the face of competing approaches. Meanwhile, contemporary exponents of critical realism have directed particularly significant critiques regarding Bhaskar's explanatory model. These critiques emphasize that the critical realist social ontology should be a more intrinsic part of naturalism, and the *a priori* non-naturalist elements accepted within critical realism must be rejected.

According to this critique, labeling social structure as a material cause based on Aristotelian terminology requires that the social structure be completely independent of human actions and concepts. However, the social structure in Bhaskar's model is characterized by its dependence on action, concept, time, and space. In this respect, social structure cannot be a material cause (Manicas, 2006; Kaidesoja, 2015). Social structure also cannot be a formal cause, because social structure can also exist as a result of the unintended actions of agents through the various mechanisms that produce it. In this sense, social structure may not appear as a manifestation of an intentional mental form. Finally, the final cause in Aristotelian terminology has a teleological nature due to being a condition that precedes matter, and due to the nature of the final cause, naturalistic social theory already cannot accept a causal sequence that precedes matter.

In addition to these critiques, Kaidesoja (2015, pp. 125–127) has argued regarding the ontological status of the agent that the questions of what exactly the emergent powers are that constitute the mind and how these powers connect with neurophysiological structures and processes remain unanswered in Bhaskar's model. According to Kaidesoja, Bhaskar's explanatory model is unable to explain how the social structures defined through emergent causal forces generate the mental powers of the agents as the manifestation of these powers. At the same time, Bhaskar's model fails to explain how immaterial mental powers can produce material effects.

Similarly, Sawyer (2005, p. 81) has argued Bhaskar's causality frame to fail to explain the relationship between the qualities that emerge from the bottom-up. According to Kaidesoja (2015), SEPM also fails to provide a solution to these aforementioned problems owing to its inherent *a priori* premises.

Although Bhaskar (1982) explicitly grounded the ontology of the agent to matter in SEPM, according to the following scholars, the mentioned premises, which exceed the limits of naturalism, constitute explanatory gaps. According to them, the way to overcome these problems within the possibilities of naturalism is to strengthen naturalism and redefine the agent within the limits of naturalism. Thus, scholars have attempted to establish an ontological status for the agent based on the current findings of evolutionary biology and cognitive neuroscience. In this regard, Elder-Vass (2010) has asserted the ontological status of human phenomena to be understandable in terms of the neural networks that make up human brains without discussing issues such as the subjectivity of mental experience or the metaphysics of the thing itself. Kaidesoja (2015, pp. 170–171) contributed to Elder-Vass' critique by interpreting mind and cognition as emergent elements of an evolutionary-cultural process.

These critiques disclose the explanatory gaps in the Bhaskarian approach. However, the possibility exists to conduct a series of investigations that include these critiques. These investigations gain importance regarding human nature and subjective experience in human agency. Regarding human nature, the assumption that human vitality has emerged as a result of the evolutionary process and that human beings can be understood from the bio/neurophysiological basis as a derivative of this process is an axiom for all the aforementioned approaches. This axiom is based on the principles of the boundary between the knowable and the unknowable for the modern sciences, principles that have been adopted since Kant's transcendental philosophy (Gözkan, 2020). In the most general sense, based on the principle that only things that are perceivable through space and time can be known, Kant's project draws a boundary to human knowledge and scientific activity. Thus, the difference between Bhaskar and the traditions against which he positioned himself can be read as an ontological differentiation of the traditions that feed on a common Kantian epistemology within this epistemology whose boundaries can extend at most to the limits of physics and neurophysiology.

The aforementioned overlap regarding the assumption of human nature has also been revealed with regard to the explanation of subjective human experience. This is closely related to the so-called hard problem of consciousness in the contemporary philosophy of mind and the cognitive sciences. This problem is expressed as the question of how any physical system produces any subjective and qualitative experience

(Revonsuo, 2010, p. 87). To avoid falling into a mereological fallacy, Bhaskar tried to solve the problem from the realist-emergentist perspective. Accordingly, he argued the subjective experience to be formed within a hierarchy of powers that emerge starting from the neurophysiological structure and progressing towards immaterial phenomena. However, this perspective showed explanatory gaps when confronted with the following questions. For instance, the questions of how and at what stage subjective experience emerges, of how to account for the nature of the very existence of each material phenomenon that mediates this process, and of how material elements are able to guarantee the continuous existence of the causal powers that give rise to subjective experience all bring about explanatory gaps for Bhaskar and other realists.

The emergentist framework, which has been expressed in order to extend to agency and from there to social structure, also poses a problem area in terms of causality debates. The fact that the brain and the uncertainty in its functioning are open to discovery and new theories makes both explanations of the brain and the causal explanations based on these contingent.

Additionally, since the evolutionary process to which this perspective attributes itself to the human assumption is contingent in terms of its historical accumulation and current direction, the explanations of causality that are produced based on this process also take on a contingent form. Indeed, regarding the brain and its functioning as the material and ultimate explanatory basis of reality, one would realize that this layer is also characterized by uncertainty, especially in terms of the questions raised above.

Therefore, because of the circularity of the explanations and reasonings in which what is expected to be explanatory (*explanans*) is itself in need of explanation (*explanandum*), a final explanation as envisaged by the reductionist or emergentist versions of naturalism represented by Bhaskar appears impossible. Consequently, when considering the questions raised around causality debates, one can argue that the circularity problem also results in reductionism for the emergentist approaches.

At this point, keeping questions regarding the metaphysics of the thing in itself and the problem of causality on the agenda is important in order to prevent this expansion in neuroscience from turning into radical reductionism. Clearly the framework of the current explanatory models, which is limited to the Kantian metaphysical framework, will not go beyond the neuroscientific perspective. As such, concerning the problem of causality, a circular reasoning fallacy arises, as well as a narrowing and reduction based on this fallacy concerning human nature and the experience of singularity.

Consequently, the necessity of reasonable rational theories that build the idea of a starting point which transcends the physical and physiological layer of reality on how to understand human nature and its related issues has come into being. By virtue of these theories, going beyond the horizontal expansion within the current scientific paradigm will be possible with regard to various issues in social theory and the social sciences.

Kaynakça

- Archer, M. S. (2000). *Being human: The problem of agency*. Cambridge University Press
- Baber, Z. (1991). Beyond the structure/agency dualism: An evolution of Giddes' theory of structuration. *Sociological Inquiry*, 61(2), 219-230.
- Baert, P. (2006). Social theory and the social sciences. In G. Delanty (Ed.), *Handbook of contemporary european social theory*. Routledge. 14-24.
- Barnes, B. (2003). The macro- micro problem and the problem of structure and agency. In G. Ritzer & B. Smart (Eds.), *Handbook of social theory*. Sage. 339-352.
- Bhaskar, R. (1982). Emergence, explanation, and emancipation. Paul F. Secord (Ed.), *Explaining human behavior: Consciousness, human action and social structure* içinde (ss. 275-310). Sage.
- Bhaskar, R. (1998a). General introduction. In M. S. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, & A. Norrie (Eds.), *Critical realism: Essential readings*. Routledge.
- Bhaskar, R. (1998b). *The possibility of naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences*. Routledge.
- Bhaskar, R. (2018). *Gerçekçi bilim teorisi*. Sami Oğuz (Çev.). Akılçelen Kitaplar.
- Bhaskar, R. (2009). *Scientific realism and human emancipation*. Routledge.
- Bhaskar, R. (2017). *İnsan bilimlerinin felsefi eleştirisi: Naturalizmin olanaklılığı*. Vefa Saygın Ögüt (Çev.). Nika Yayınevi.
- Blaikie, N., & Priest, J. (2017). *Social research paradigms in Action*. John Wiley.
- Bourdieu, P. (1986). Forms of capital. In J. Richardson (Ed). *Handbook of research for the sociology of education*. Greenwood. 241-258.
- Bourdieu, P. & Passeron, J. C. (1990). *Reproduction in education, society and culture*. Sage Publications.
- Bourdieu, P. (1995). *Pratik Nedenler: Eylem kuramı üzerine*. Hülya Tufan (Çev.). Kesit Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2016). *Sosyoloji meseleleri*. Aslı Sümer, Mustafa Gültekin, Filiz Öztürk, Büşra Uçar (Çev.). Heretik Yayınları.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. (2016). *Düşünsel bir antropoloji için cevaplar*. Nazlı Öktem, (Çev.). İletişim Yayınları
- Bryant, C.G.A. (1992). Sociology without phisophy: The case of Anthony Giddens' structuration theory. *Sociological Theory*, 10(2), 137-149.
- Buch-Hansen, H. (2005). Critical realism in the social sciences: An interview with Roy Bhaskar. *Distinktion: Journal of Social Theory*, 6(2), 59-69.
- Bunge, M. (1998) *Social science under debate: A philosophical perspective*. University of Toronto Press.
- Çitil, A. (2021). *Kant okumaları: Birinci kritik*. Dergah Yayınları.

- Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L., & Karlsson, J. C. (2018). *Toplumu açıklamak: Sosyal bilimlerde eleştirel realizm*. Ümit Tatlıcan (Çev.). Phoenix Yayınevi.
- Dawe, A. (1970). The two sociologies. *The British Journal of Sociology*, 21(2), 207-218.
- Dawe, A. (1990). Toplumsal eylem kuramları. *Sosyolojik çözümlemenin tarihi* içinde (ss.380-432). Füsün Akatlı & Arda Uygur (Çev.). Verso Yayınları.
- Demir, S. (2020). *Sosyolojide ilişkisellik ve ilişkiyel sosyoloji* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Necmeddin Erbakan Üniversitesi.
- Doğan, S. (2019). Aristoteles ve Kant'ta faillik problemi. *Temaşa*, 10, 77-90.
- Elder-Vass, D. (2008). Integrating institutional, relational and embodied structure: an emergentist perspective. *The British Journal of Sociology*, 59(2), 281-299.
- Elder-Vass, D. (2010). *The causal power of social structures: Emergence, structure and agency*. Cambridge University Press.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Introduction of the theory of structuration*. Polity Press.
- Giddens, A. (1999). *Toplumun kuruluşu*. Hüseyin Özel (Çev.). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Giddens, A. (2005). *Sosyal teorinin temel problemleri: Sosyal analizde yapı eylem ve çelişki*. Ümit Tatlıcan, Çev.). Paradigma Yayınları.
- Giddens, A. (2016). *Sosyolojik yöntemin yeni kuralları: Yorumcu sosyolojilerin pozitif bir eleştirisi*. Ümit Tatlıcan, Bekir Balkız, (Çev.). Sentez Yayıncılık.
- Giddens, A., & Pierson, C. (1998). *Conversations with Anthony Giddens: Making sense of modernity*. Stanford University Press.
- Gözkan, H. B. (2020). *Kant'ın şemsiyesi: Kant'ın teorik felsefesi üzerine yazılar*. Yapı Kredi Yayınları.
- Guy, J. S. (2019). *Theory beyond structure and agency: Introducing the metric/nonmetric distinction*. Palgrave Macmillan.
- Harré, R., & Bhaskar, R. (2001). How to change reality: Story vs. structure-A debate between Rom Harré and Roy Bhaskar. In J. Lopez, G. Potter (Eds). *After postmodernism: An introduction to critical realism*. The Athlone Press.22-40.
- Harré, R., & Madden, E. H. (1975). *Causal powers: A theory of natural necessity*. Rowman and Littlefield.
- Harré, R., & Secord, P. F. (1972). *The explanation of social behaviour*. Blackwell.
- Jenks, J. (2012). *Temel sosyolojik dikotomiler*. İhsan Çapcıoğlu (Çev.). Birleşik DağıtımHartwig, M. (2007). *Dictionary of critical realism*. Routledge.
- Kaidesoja, T. (2007). Exploring the concept of causal power in a critical realist tradition. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 37(1), 63-87. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.2007.00324.x>
- Kaidesoja, T. (2015). *Naturalizing critical realist social ontology*. Routledge.
- Layder, D. (2006). *Sosyal teoriye giriş*. Ümit Tatlıcan (Çev.). Küre Yayınları.
- Lewis, P. (2000). Realism, causality and the problem of social structure. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 30. <https://doi.org/10.1111/1468-5914.00129>
- Manicas, P. (2006). *A realist philosophy of social science: Explanation and understanding*. Cambridge University Press.
- Martin, P.J., Dennis, A. (2010). *Human agents and social structures*. Manchester University Press.
- Mouzelis, N. P. (2008). *Modern and postmodern social theorizing: Bridging the divide*. Cambridge University Press.
- Öğüt, V.S. (2022). *Failin ontolojisi*. Fol Kitap.

- Revonsuo, A. (2010). *Bilinç: Özneliğin bilimi*. Selim Değirmenci (Çev.). Küre Yayınları.
- Sawyer, R. K. (2005). *Social emergence: Societies as complex systems*. Cambridge University Pres.
- Strydom, P. (2024). Towards a sociology of the future: An exploration in cognitive social theory. *European Journal of Social Theory*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/13684310241226615>
- Swartz, D. (2011). *Kültür ve iktidar: Pierre Bourdieu'nun sosyolojisi*. Elçin Gen (Çev.). İletişim Yayınları.
- Sunar, L. (2012). Batı düşüncesinde yeni arayışlar ve Roy Bhaskar'ın eleştirel realizm felsefesi. *Sosyoloji Dergisi*, 3(15), 85-100.
- Turner, J. H. & Beeghley, L., Powers, C.H. (2013). *Sosyolojik teorinin oluşumu*. Ümit Tatlıcan (Çev.). Sentez Yayınları.
- Turner, S. (2007). Social theory as a cognitive neuroscience. *European Journal of Social Theory*, 10(3), 357-374.
- Türk, D. (2012). Eleştirel gerçekçilik üzerine. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(3), 189-217.
- Zahle, J. & Kaidesoja, T. (2019). Emergence in the social sciences. In S. Gibb, R. F. Hendry, T. Lancaster (Eds.). *The Routledge Handbook of Emergence*. Routledge. 400-408